

Ако је Србија те избегличке, 1915. године, била земља смрти, а била је и више од тога, онда је Ваљево било суђено да буде њена престоница.

Џон Риг,
амерички новинар
и хроничар

Епидемија пегавог тифуса у Србији, 1914. и 1915. године, била је најнаглија епидемија у настанку, најбржа у пропагацији, највећа у интензитету, а најбрже заустављена од свих епидемија у историји.

Др Вилијам Ханџер,
шеф британске санитетске
мисије у Србији

Прво и најгоре жариште епидемије било је Ваљево, град са око 10.000 становника у северозападној Србији, близу границе са Босном.

Др Ханс Зинсер,
амерички бактериолог

1.

БЕОГРАД, 26. ЈАНУАР 1946.

Није тренуо читаве ноћи. Склупчан у углу мрачне ћелије, прекривен прљавим ритама и хрпом изгажене сламе коју је прикупио с бетонског пода, доктор Андрија Срећковић се грчи и непрестано дрхти. Једва обуздава вилице које цвокоћу и болно се сударају. Јануарски мраз с лакоћом продија замашћена, местимице разбијена окна, леди подрумске зидове и зауставља му дах. Покушава да устане и кретањем се угреје, али га колена издају. У истрошеним, клецавим ногама нема ослонца. Нема ни штапа. Ноћас, када су га пробудили и на брзину извели из куће, рекли су му да му неће требати. „Није део затворског инвентара“, подсмехнуо се млађи милиционер. Нису му казали зашто га и куда воде. „Полако, матори“, чуо је глас човека који му је жицом везивао руке на леђима. „Брзо ћеш сазнати“.

Тешко се оријентише. Кроз задњи прозор бучног возила препознао је Топовске шупе и схватио је да иду

ка Славији. Касније, када су зашли у лавиринт градских улица, слика се замутила. Није препознао зграду пред којом су се зауставили, не сећа се ни парка преко пута, понајмање ко је био Ђуша по којем назваше улицу. Све му је ново и чудновато. Надао се да ће га неко примити и саслушати, да ће изгладити неспоразум и брзо га вратити кући. Није било никог. Само су га спустили низ степениште, одвели у подрум и грубо одгурнули. Осетио је оштар бол у ребрима и десној руци, али се његов јаук стопио с треском врата. Не сећа да ли је губио свест, али памти студен која га је обузела.

Већ сатима се припија уз влажан зид и размишља. Ништа не схвата. Слути да га и разум издаје. Улењео се, запарложио и успорио. Од прошле јесени штошта заборавља. Деси му се да изађе из куће, крене некуд, замисли се и стане. Нити зна где је пошао, понајмање где је доспео. Не памти лица, слабо се сећа и људи, понекад заборави празнике и дане у недељи. А опет, оно што би уистину да заборави, не може да одагна. Како године одмичу, чини му се, све се дубље урезају у памћењу, сева му пред очима, буди га ноћу, јавља се и дању... Проклет био дан када је све почело.

Иза порозног зида чује јецај. Тежак је, болан, траје и не престаје... „Добро је“, теши се. „Нисам сам.“ На вапај не одговара. Зна да не може да помогне. Ни себи ни другима. Само да се једном раздани, да се барем мало угреје. Мисли му се губе у пари врелог чаја, размишља о Петровданској жеги и ужареној каљевој пећи... Не помаже. Ноћ се отегла у недоглед, ведрина крши и окива. Само човек не посустаје, нада се и у нешто залудно узда.

Изнова се пита шта га је задесило. Лопов није. Одвајкада је презирао крадљивце и дерикоже, никада се не би полакомио и зарад нечег обрукао. А можда је, опет, нехотице неком наудио? Сумња. Не памти када би га због нечег звали или будили ноћу. „Матор је“, шапућу комшије. Матор је, зна и сам. Љуштура. Бледа сенка негдашњег човека. Колико је, оно, навршио? Ваљда осамдесет. Само да се још која није подвукла.

Да је поживела, Анђелија би знала. Сећа се, били су парњаци, исте године рођени. У истој су улици живели, пред олтаром се везали и заклели на вечност. Само што њена није потрајала. Бог јој се смиловао, не даде јој да види како им сахрањују Митра, млађег сина. Ни за старијег, Михаила, ништа није чула. Оно, није ни он. Људи га теше, веле да је у Немачкој, у заробљеништву, да би сваки час могао да се појави. Слути да се већ вратио и под земљом се брату и матери придружио. Само њему никако да јаве.

„Дугујем ли коме?!“ Тргао се и усправио. „Не, не...“, одахнуо је. Само њему дугују, али и то је давно прецртао и заборавио. Са свима се намирио, с мртвима и живима, још само да горе положи рачуне. Брине и зебе шта ће им рећи?! Да је век провео касапећи људе? Да их је резао, одсецао им руке и ноге, вадио црева, крпио их и састављао? Да се мешао у бојја посла, заварао им трагове и скидао с лопате? Да им је живот враћао да би га клели и проклињали? Истина је. Сећа се сељака, младих ратника и тешких рањеника. Нико га осмехом није поздравио, нико се у радости није опростио. „Шта ће нам живот“, питали су га. „Где ћемо сакати?

На њиву, можда... У сетву, жетву, орање ил' копање? Куда, докторе?! Зар да цркавамо од глади?! Да нас сажаљиво гледају, склањају пред децом и отурају с прага?! Вражија је то работа, мој докторе!“

На истоку се раздањује. Бледи масна, мушицама упљувана стакла. Замукао је и мученик у ћелији до њега. Ваљда се и он уморио од бола. У даљини, из дна ходника, чује се бат корака. Двојица или тројица, не може да процени. Газе одлучно, као да су на смотри. Већ су стигли и до врата.

– Отварај! – чује одсечну наредбу.

Нису дошли по њега. На другом су се намерили зором. У свежњу траже кључеве, звечи додир метала.

– Диж' се, бандо! – одзвања танак, готово дечији глас. – Доста излежавања, ниси нам у бању дошао!

Затвореник до њега не пушта јáva. Чује како га дрмусају, шамарају и шутирају. Залуд.

– Поручниче... – доскора танак, назор одсечан глас, још више је утањило. – Овај крепао...

– Како крепао, мајку вам једем?! Дај, поливај!

Чује нечији трк и сударање лимених кофа. Из отворене славине шишти вода. Водоноша је неспретан и ужурбан, судови се споро пуне.

– Брже, брже! – унервозио се и поручник као да му од тога зависи васкрсавање мртваца.

Не помаже. Поливају га, али је сужањ заувек умакао. Немоћно га даривају псовкама и клетвом.

– Црк'о дабогда! – чује се глас дечака коме једно умирање, очито, није довољно. – Шта ћемо сада?!

– Пустите лешину... – поручник нема времена. – Дај старкељу!

Дочекује их на ногама, усправан и помирен. У очима му нема ни страха ни пркоса. Само одлучност и жеља да се што пре ово оконча.

– Полази!

Воде га низ ходник, па уз степениште. Губи дах, посрће, али га не пожурују. Као да је претходна смрт и њих умрвила. Пред канцеларијом главног иследника допуштају му да седне на клупу. Остављају стражара и журно одлазе. Дан је кратак, а посла много. Гледа невесто прилепљене пароле на зидовима, чини му се да ће се сваки час откачити и пасти. „Смрт фашизму!“ „Смрт домаћим издајницима!“ „Смрт буржоазији!“ Свуда смрт. И само се она слави.

Врата се отварају и у њима види официра. Не познаје му чин, слабо се разуме у нове ширите. Висок је и мршав. Стоји у рагастову, рука му је још на кваки. Гледа га оштро, продорно, али га брк одаје. Нека топлина избија из њега.

– Добро јутро... – каже му официр.

– И теби, синко – збуњен љубазношћу споро му отпоздравља.

– Уђите... – позива га и помера се у страну да прође.

Канцеларија је велика и прозрачена. На зидовима нема парола, само урамљене фотографије. Тито, Стаљин и још неки другови. Виђао их је по новинама, али су му се имена измешала. Насупрот вратима постављен је масиван, писаћи сто препун наслаганих фасцикли и хартија. Лево од њега је нешто мањи, искрзан по ивицама и с подметнутом циглом испод сломљене ногаре. За њим је жена, тек стасала девојка. Седи за писа-

ћом машином и покушава да ухвати сваку реч коју старешина диктира.

– Славољуб Таушановић, сељак из Неменикућа, варошица Сопот подно Космаја – казује задригли, ћелави официр док стоји пред прозором и одсутно некуд зуре. – Непобитно утврђено да је током цијелог рата, од новембра четр'еспрве па све до ослобођења, шуровао са четничким злотворима...

... четничким злотворима... – секретарица понавља његове речи.

... тако што их је скривао, дотурао им храну и преносио поруке...

... поруке...

... прије изрицања пресуде, напрасно преминуо у истражном затвору од инфаркта...

– Инфаркта, друже Диздаревићу.

– Молим?! – старешина се окреће и збуњено је посматра.

– Каже се инфаркт, друже мајоре.

– Добро де, Станка! Нећемо се око тога преганасти, бона... К'о да је сад важно од какве је болештине црк'о. Дотјерај то и одма' шаљи.

Иследник га тек сада примећује. Једном руком се ослања на сто и немо га премерава. Другу нема до изнад лакта, само подавијен рукав.

– С ким имамо посла?! – пита млађег колегу, али поглед не миче с њега.

– Доктор Андрија Срећковић! – као да предаје рапорт, официр је кратак и одсечан.

– Срећковић?! Е па Срећковићу, срећа те издала! Мало је фалило да нам промакнеш...

– Да вам промакнем?! – гледа га право у очи, без страха и снебивања. – А куда то, господине мајоре?

– Чек, чек... – Диздаревић здравом руком претура по фасциклама и вади пресавијен папир исписан мастилом.

Рукопис крупан али невешт, готово нечитак. Немо га сриче и приноси прозору, с муком га тумачи и нервира се. Напослетку га баца на сто и доктору се уноси у лице.

– Знамо све, 'артије нам и не требају! – виче. – Гдје си то вршљао током рата и кога си све лечио?!

– Кога сам могао – докторов глас је миран и прибран. – Сваког ко ми се обратио за помоћ. Сељацима сам вадио зубе, помагао при порођају, чистио ране, превијао...

– И ћетнике враћао у живот!

– Само оне у којима је било живота.

Мајор неодлучно застаје. Збуњен је и изненађен. Осумњичени се не брани и не пориче, нити се плаши нити каје. Ничег уобичајеног што је поваздан слушао.

– Јовиша... – обраћа се млађем колеги. – Преузми старкељу. Нека ти исприча шта је све радио и кога је све лечио. Пропитај га ко га је позивао и ко га је водио на Равну гору. И гледај да ти не цркне прије него што му пресудимо.

– Разумем, друже мајоре!

– Води га!

Јовиша га изводи у ходник и убрзо га свраћа у другу, знатно мању просторију.

– Само да нешто прибележимо – каже му.

Канцеларија је мрачна и давно омалана. Малтер на зидовима бубри и местимице отпада. Плафон про-

кисао, уфлекан је мрким траговима осушене воде. Од намештаја има само сто и две столице. Изгребан паркет делимично прекрива олињали тепих. Слика нема. Офицер му руком показује да седне и нуди га чашом воде. Као да му је дошао у госте.

– Разумећете, друже докторе – готово се извињава. – Свачега је било током ратних година, сваки случај морамо детаљно да разјаснимо.

Сада барем имају времена. Доскора су разјашњавали по кратком поступку, без суда и питања. Многима се ни данас не зна за гроб. За свој не брине, ионако га мртвог нико неће обилазити.

Офицер се распитује за његов живот: уписује годину и место рођења, имовинско и брачно стање, пита га за дане школовања и професионални пут. Све га интересује. После толико година, макар и на овај начин, неко се занима за њега. Делује чудно, али му разговор прија. И саговорник је чудан. Превише је љубазан за место и време у коме су. Нашироко му прича о држави коју стварају и берићету који их ишчекује. Жали због његових година, вели да би им такав стручњак вредео као бригада. И старешине брани.

– Друг Диздаревић је брз и својеглав, али праведан и у души добар – хвали га. – Морамо га разумети. У рату је много пропатио, изгубио целу породицу, чак је и без руке остао. Откинула му бомба у неком сукобу с четничким изродима.

Диздаревић?! Иако га Јовиша упорно открављује и прича о којечему, изречено име му не да мира. Мехмед Диздаревић... Да, да... Сећа га се. Да се јутрос предста-

вио, да му је сам казао, досад би га заборавио. Али, памти. Видно је остарио, оћелавио и угојио се. Само су му очи остале. У њима нема оног ужаса и страха, не моле га и не преклињу, али јесу оне. И да хоће, не би могао да их заборави.

– Гангрена... – каже одсутно и прекида иследника усред приче о бољој и праведнијој сутрашњици.

– Ган... Гангрена? – зачуђено понавља Јовиша и пита се шта је тиме мислио да каже.

– Нису му наудили четници – више за себе одговара приведени. – И руку није изгубио у овом рату. Ја сам му је одсекао.

2.

СЕЛО БОЉКОВЦИ, РАЈАЦ, 5. ДЕЦЕМБАР 1914.

Пробудио га је ударац чизме у слабине. Тргао се и нагло придигао. У штали Задружног дома у селу Бољковци где су синоћ заноћили, чуло се само бучно хркање уснулих ратника. Пред собом је видео упаљени фењер и мушкарца огрнутог пелерином, који му се уносио у лице и пажљиво га загледао.

– Митар Срећковић? – упитао га је.

– Ја сам – буновно је одговорио.

– Обуци се и изађи – рекао му је шапатам и продужио да буди остале са списка.

Није имао шта да облачи. Само је навукао тешке, блатњаве цокуле и полако, да никога не пробуди, изашао из штале. Ветар је током ноћи развејао тмурне облаке изнад Рајца, чинило се да ће осванути сунчано јутро. Испред штале, на зборном месту, већ се искупило неколико одабраних. Убрзо потом, за њима, изашла су још тројица војника. У помрчини, међу њих десетак,

препознао је само земљака из Златарића, Негована Лукића. Збуњено су се погледали и немо упитали. Нико није знао какав су им задатак ноћас поверили.

Недуго затим појавио се и наредник Трифковић. Премерио их је погледом и постројио. Тихо је наредио покрет и стао на чело колоне.

– А оружје?! – неко је упитао из групе.

– Неће вам требати – кратко је одговорио.

Дуго су пешачили. Пролазили су непознатим стазама и саплитали се о корење стабала. Нису проговорили ни реч. У подераним, наквашеним опанцима за Срећковићем је трчкарао и Негован, прибијао се уз њега и пратио га у стопу. Иако су били парњаци и живели у суседним селима, зближили су се тек на фронту. И готово да ништа заједничко нису имали. Док је Митар био висок и леп момак, вечито насмејан и прихваћен у сваком друштву, Негован је често био предмет спрдње. Низак и погрбљен, несигуран у себе и потуљен, био је богомдан за терање шеге и пошалице.

Митар се није женио нити је о томе озбиљно размишљао. Могло му се. Иако је живео на селу, село га није хранило. Отац му је био санитетски официр, службовао је широм Србије и често се селио, па је породица већи део године проводила у Тупанцима, очевом родном селу надомак Ваљева. У богатој и јакој задрузи, детињство му је протицало у безбрижном игрању, чувању оваца и задиркивању сеоских цура на вашарима или пашњацима.

Његов друг се оженио још прошле јесени. Био му је на свадби када је из Горње Каменице довео Златију.

Цура је уистину била лепа, танковијаста и с дугом, као зифт црном уплетеном косом, али сиромашна и без мираза. У кућу Лукића у којој је Негован живео сам с мајком дошла је само с оним што је имала на себи. Да су могли да бирају, можда би обоје пожелели неког другог. Али избора нису имали.

И поред немаштине и других недаћа, Негован ју је заволео. Носио је њену слику и свуда је показивао. Четни другови су га неретко због тога задиркивали. Рекли су му да је лепа и zgodна, те да ће се брже снаћи и лакше га преболети. Знали су да је љубоморан и уживали у његовим немирима, тешким уздасима и непроспаваним ноћима. Зато је, у два наврата, и бежао кући. Само да провери и лично се увери. Срећом, Златија је била честита и верна, није било никог ко би у њу уперео прстом.

Митар је био један од ретких који га је сматрао равним. Можда и зато што је једини знао за њихову несрећу. Лукићи су некада били познати у читавом крају. Била је то богата и силна породица која је само одраслих мушких глава бројала више од тридесет. Обрађивали су големо имање с обе стране Обнице, имали су бројна стада оваца и рогате стоке, трговали су свињама и сувом шљивом. Међу њима је било и писмених, дали су неколико свештеника и државних чиновника. А онда се све преокренуло.

У Јадру и Подгорини причало се да им је зло на врат навукао њихов предак Милија, Негованов прадеда, који се пред крај живота полакомио и огрешлио. Наводно, након смрти комшије Игњата, дошао је на са-